

Kevin B. Anderson

ABD'deki California Üniversitesi Santa Barbara kampüsünde sosyoloji profesörüdür; Feminist Çalışmalar ve Siyaset Bilimi bölümlerinde de görev yapmaktadır. Başlıca çalışma alanları Marx, Hegel, Marksist hümanizm, Frankfurt Okulu, Foucault, Oryantalizm ve eleştirel toplum kuramıdır.

Marx ve Engels'in bütün yapıtlarını yayınlamayı amaçlayan uluslararası Marx-Engels Gesamtausgabe (MEGA) projesinde görev alan Anderson, Marx'ın Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar ile toplumsal cinsiyete ilişkin geç dönem defterlerinin İngilizce baskısını hazırlayan editörler arasındadır.

Başlıca eserleri arasında, Türkçede Yordam Kitap tarafından *Marx Sınırlarda: Etnisite, Ulus, Ulusçuluk ve Batı Dışı Toplumlara* adıyla yayınlanan *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies* ile Janet Afary'yle birlikte kaleme aldığı *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism* yer alır. Yordam Kitap ayrıca yazarın *Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi* adlı kitabını yayınlamıştır.

Anderson'ın çalışmaları, 2000 Uluslararası Erich Fromm Ödülü'nün yanı sıra Latifeh Yarshater Ödülü'ne ve Amerikan Sosyoloji Derneği Marksist Sosyoloji Bölümü tarafından verilen Paul Sweezy Kitap Ödülü'ne değer görülmüştür.

Eserin orijinal adı:

*The Late Marx's Revolutionary Roads:
Colonialism, Gender, and Indigenous Communism*

Verso, 2025



Kevin B. Anderson

İngilizceden Çeviren:
Zeki Avcı

Yordam Kitap: 486 • **Geç Dönem Marx ve Devrim Yolları** • Kevin B. Anderson
ISBN 978-605-172-867-4 • *Çeviri:* Zeki Avcı • *Kitap Editörü:* Tunç Türel
Redaksiyon: Hasan Erdil • *Düzeltilme:* Berfin Aksoy • *Kapak ve İç Tasarım:* Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım:* Ağustos 2026
© Verso, 2025; © Yordam Kitap, 2025

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Kuloğlu Mah. Altıpatlar Sokak Çubukçu Çıkmazı No.1/A Beyoğlu-İstanbul
Tel: +90 212 528 19 10 • W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap • <https://bsky.app/profile/yordamkitap.bsky.social>

Baskı ve Cilt
Vizyon Basımevi Kağıtçılık Matbaacılık ve Yay. San. Tic. Ltd. Şti.
Beylikdüzü O.S.B. Mah. Orkide Cad. No: 1/Z Beylikdüzü/İstanbul
Tel: (0212) 671 61 51 • Faks: (0212) 671 61 50
(Sertifika No: 52098)

GEÇ DÖNEM MARX VE DEVRİM YOLLARI

Sömürgecilik, Toplumsal Cinsiyet
ve Yerli Halkların Komünizmi

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ: ANA HATLARIYLA GEÇ DÖNEM MARX	11
1. KOMÜNAL TOPLUMSAL OLUŞUMLARIN DÖNÜŞÜMLERİ	32
Kuzey Amerika Yerlilerinde Sınıfsız Klan Toplamları	35
Antik Yunan-Roma Klan Toplumu	49
Theseus ve İlk Sınıf Bölünmeleri	53
Yunanistan'dan Roma'ya	59
Hindistan'da Komünal Oluşumların Sürekliliği	64
Hint Komünleri ve Devlet	73
Sömürge Öncesi Cezayir	78
Antik Cermen ve Sömürge Öncesi İrlandalı Komünal Toplamlar ...	82
Rus Komünal Köyü	91
2. TOPLUMSAL CİNSİYET, AKRABALIK VE KADINLARIN GÜÇLENMESİNİN ZAMANSALLIKLARI VE COĞRAFYALARI ...	98
Giriş: Engels'in <i>Ailenin Kökeni</i> Çalışmasındaki	
Bazı Noksanlıklar	98
Toplumsal Cinsiyet İlişkileri ve Yerli Komünal B biçimler	
Üzerine Marx ile Morgan	115
Yunan-Roma Toplumu	125
Hindistan ve İrlanda: Ataerki ve Direniş	137
Çağdaş İşçi Sınıfı Komünizminde ve	
Yerli Komünizminde Toplumsal Cinsiyet:	
Paris Komünü ve Cezayir	147
3. TARİHSEL VE TOPLUMSAL GELİŞMEYE DAİR ÇOK HATLI KAVRAYIŞLAR	153
Tarihsel Gelişimin Tek Hatlı ve Çok Hatlı Kuramları	156
Geç Dönem Marx: "Feodal" Yorumu Yönelik Açık	
ve Giderek Derinleşen Saldırıları	174
İkinci Birçok Hatlılık Türü: <i>Kapital</i> 'in Fransızca Baskısında	
Kapitalizmi Dünyanın Küçük Bir Kısmıyla Sınırlandırmak	180
Çok Hatlılık Üzerine Daha Fazlası:	
Yolunda Aşamaları Atlamak	190

4. SÖMÜRGEÇİLİK VE DİRENİŞ	201
Karayipler ve Latin Amerika'da İspanyol Sömürgeçiliği	202
Hindistan: Yerel Direniş İngiliz Egemenliğinin	
Kurulmasını Yavaşlatıyor	209
Hindistan: İngilizlerin Toprak Tasarruf Düzenini Özelleştirmesi	
Karşısında Kırsal Komünler İnatla Varlığını Sürdürüyor	214
Topyekûn İsyan: Hindistan'da Sipahi Ayaklanması	222
Cezayir'de Fransız Sömürgeçiliği: Kapitalist ve	
Komünal Toplumsal İlişkilerin Mücadelesi	229
5. ROMA, HİNDİSTAN VE RUSYA:	
DÖNÜŞÜM GEÇİREN ÜÇ TARIM TOPLUMU	241
Roma: Sınıf Yapısı, Sınıfsal Gerilimler	242
Roma: Teknolojik Gelişim ve Artan Sınıf Kutuplaşması	252
Roma'da Köle ve Pleb İsyanları	
ve Beyaz Irkçılığını Andıran Bir Olgu	260
Marathaların Hindistan'daki Yükselişi ve Düşüşü:	
Babürlülere ve İngilizlere Karşı Yerli Direnişi	273
Tarım Toplumu Rusya: Çürüyüş ve Diriliş	282
6. DEVRİMCİ DEĞİŞİMİN VE KAPİTALİZME	
ALTERNATİFLERİN YENİ KAVRAMLARI	296
İrlanda ve Daha Geniş Çaplı Avrupa Devrimi: Etnisite,	
Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Sınıfın Etkileşimi	299
Antikapitalist Devrimin Yanı Sıra Devlet Karşıtı Devrim	314
Rusya'da ve Ötesinde Devrimin Odakları Olarak Komünal Köyler ..	321
SONSÖZ	340
TEŞEKKÜR	342
DİZİN	345

KISALTMALAR

- CAP** Marx, *Capital* [*Kapital*], Cilt 1, çev. Ben Fowkes, Londra: New Left Books, 1976.
- EN** *The Ethnological Notebooks of Karl Marx* [*Karl Marx'ın Etnoloji Defterleri*], deşifre eden ve yayına hazırlayan Lawrence Krader, Assen: Van Gorcum, 1974.
- KOV** *Marx'ın Hindistan ve Cezayir üzerine Kovalevsky hakkındaki notları, Lawrence Krader'in *The Asiatic Mode of Production* [*Asya Tipi Üretim Tarzı*] kitabının ekinde, Assen: Van Gorcum, 1975.
- KOVL** *Marx'ın Latin Amerika üzerine Kovalevsky hakkındaki notları, *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion* [*Karl Marx-Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri Üzerine*] kitabından, deşifre eden ve yayına hazırlayan Hans-Peter Harstick, Frankfurt: Campus Verlag, 1977.
- MECW** *Marx-Engels Collected Works* [*Marx-Engels Toplu Eserleri*], 50 Cilt, New York: International Publishers, 1975-2004.
- MEGA2** I/25, II/10, vb. *Marx-Engels Gesamtausgabe* [*Marx-Engels Bütün Eserleri*], Berlin: Akademie Verlag, 1975-günümüz.
- MEW** *Marx-Engels Werke* [*Marx-Engels Eserleri*], 42 Cilt, Berlin: Dietz Verlag, 1964-73.
- MG** Lewis Henry Morgan, *Ancient Society* [*Eski Toplum*], New York: Henry Holt, 1878.
- MN** Henry Sumner Maine, *Lectures on the Early History of Institutions* [*Kurumların Erken Dönem Tarihi Üzerine Dersler*], New York: Henry Holt, 1875.

- MSW *Marx, *Notes on Indian History (664-1858)* [*Hindistan Tarihi Üzerine Notlar (664-1858)*], Moskova: Yabancı Diller Yayınevi, t.y. [tarih yok], 1960, Sewell'in kitabına dayanarak.
- SW Robert Sewell, *The Analytical History of India* [*Hindistan'ın Analitik Tarihi*], Londra: W.H. Allen & Co., 1870.
- SHN *Late Marx and the Russian Road* [*Geç Dönem Marx ve Rus Yolu*], derleyen: Teodor Shanin, New York: Monthly Review Press.

Bu kaynakları en yaygın düzeyde erişilebilir sürümler oldukları için alıntılarsam da çevirileri yer yer Almanca veya Fransızca orijinallerini temel alarak değiştirdim. Yıldız işaretiyle (*) belirtilenler, 2024 yılında MEGA2 IV/27'de yeni sürümleriyle yayınlanmıştır ve yakın gelecekte bu envanteri İngilizce olarak yayınlama projesinin bir parçası olarak, birkaç meslektaşımın hazırladığımız yeni, açıklamalı bir İngilizce çeviriyle çıkacaktır.

GİRİŞ

ANA HATLARIYLA GEÇ DÖNEM MARX



Bu çalışmanın çerçevesini, Marx'ın merkez kapitalist ülkelerin dışında başlayacak bir Avrupa devrimini kuramlaştırdığı iki kritik uğrak oluşturur. Bu uğraklardan ilkinin merkezi Avrupa'nın batı ucundaki İrlanda iken, ikincisinininki Avrupa'nın doğu ucundaki Rusya'dır.

1869-70 kışında, *Kapital*'in yayınlanmasından iki yıl sonra, Marx, İrlanda konusundaki tutumunu değiştirmekte olduğunu birkaç kez yazdı. Özgürleştirici etkisini, az gelişmiş İrlanda dâhil başka yerlere de yayacak geniş çaplı bir devrimin başlatılmasını İngiliz işçi sınıfından beklemişti; oysa şimdi, böyle bir Avrupa devriminin, tarımsal İrlanda'da, gittikçe huzursuzlaşan ve demokrasi yanlısı, ulusçu Fenian [*Fenian*] hareketinin etkisi altına giren köylüler arasında da pekâlâ başlayabileceği kanaatine varmıştı. İrlanda'da gerçekleşecek başarılı bir ulusal ayaklanma, Britanya'nın egemen sınıflarını zayıflatacaktı. Bu durum, Fransa'daki bir ayaklanmayla birlikte, o dönemde gerçek anlamda sanayileşmiş tek ülke olan Britanya'da, bir işçi sınıfı devriminin fitilini ateşleyebilirdi.

Bundan on iki yıl sonra, 1882'de, Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'ya yazdıkları bir önsözde, hâlâ, Batı Avrupa'dakilere kıyasla daha az bireyselleşmiş toplumsal yapılara sahip komünal köylerde yaşayan Rus köylülüğüne dayalı bir devrimin, komünist bir devrime yol açabileceğini öne sürdüler. Ancak başarılı

bir sonuç, bir Rus köylü devriminin, Batı Avrupa'daki proleter komünist hareketle bağlantı kurabilmesine ve ikisinin birbirini tamamlamasına bağlı olacaktı. Rusya'nın Avrupa devrimi için bir kıvılcım olacak olmasının anlamı buydu. Marx, bu uğrakta tutumunu değiştirdiğini açıkça ilan etmese de özünde yaptığı tam olarak buydu; çünkü daha önceleri Rusya'yı Avrupa siyaseti açısından devrimci değil, daha çok karşıdevrimci bir güç olarak değerlendirmişti.

Bu kitapta Marx'ın geç dönemi olarak 1869-82 yıllarını alıyorum.¹ Ele alacağım yazı ve meseleler şunlar: (1) İrlanda üzerine, yukarıda sözü geçen 1869-70 tarihli yazılar ve 1879-82 tarihli alıntılarını barındıran defterleri [not defterleri]; (2) Güney Asya üzerine, 1879-82 tarihli, sömürgeciliği, komünal toplumsal yapıları ve toplumsal başkaldırıyı ele aldığı, son derece kapsamlı defterleri; (3) aynı bağlamda, 1879'da Cezayir ile Latin Amerika üzerine düştüğü notlar; (4) Amerika'nın Yerli halklarından antik Yunan [Grek], Roma ve Keltlere uzanan geniş bir coğrafyadaki antik ve Yerli toplumların toplumsal cinsiyet ve aile ilişkilerine dair 1879-82 tarihli notları; (5) üç tarım toplumundaki –Rusya, Hindistan ve Antik Roma– toplumsal dönüşümleri konu edinen diğer notları; (6) *Kapital*'in, merkez ve çevre sorununa temas eden önemli değişiklikler yaptığı 1872-75 tarihli Fransızca basımı; ve (7) 1875'te kaleme aldığı *Gotha Programı'nın Eleştirisi* ile 1871'deki Paris Komünü üzerine yazılarında yer alan, çağdaş ve devlet karşıtı komünizme dair kuramsal taslaklar.

Bu kitap, Marx'ın 1869-82 arasındaki diğer not defterlerini, yani (1) ağırlıklı olarak 1648'e kadarki Avrupa'ya odaklanan, dünya tarihi üzerine kapsamlı notları; (2) Rusya'nın yanı sıra ABD ve Batı Avrupa'daki toprak mülkiyeti ve tarım üzerine kapsamlı

1 Marx, bir dizi sağlık sorunuyla geçirdiği dönemin ardından Mart 1883'te hayatını kaybetti. Bu nedenle 1882, entelektüel ve siyasi çalışmalarını sürdürebildiği son yıl oldu.

notları; ve (3) matematik ve doğa bilimleri üzerine hacimli notları, kapsamayacak. Bunlardan ilk ikisi bu çalışmayla bir ölçüde ilgili olabilirdi, ama benim için erişilebilir değil; son kategorininse konumuzla bir ilgisi yok.

Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildi olarak söz ettiği, Engels'in editörlüğünde eserin ikinci ve üçüncü ciltleri hâline gelmiş olan taslaklar üzerindeki çalışmayı ayrıca kapsam dışında bırakmamıza gerek yok. Bunun basit bir nedeni var: Marx, bizim incelediğimiz dönemde, bu ciltler için çok az yeni malzeme kaleme almış, taslakların büyük kısmı, birinci cilt tamamlanmadan önce, 1860'ların ortalarında yazılmıştır. Bununla birlikte, Marx zaman zaman bu ciltleri yeniden düzenlediğinde, Rusya hakkında edinmiş olduğu verileri kullanmayı planladığını ima eder; ve bu dönemdeki diğer araştırmalarının çoğunun, ikinci ve üçüncü ciltleri oluşturacak kısımlarla ilgili olabileceği tahmin edilebilir. Tabii ki yukarıda belirtildiği gibi, 1875'e kadar tefrika halinde yayınlanan *Kapital*'in birinci cildinin Fransızca baskısı üzerinde çalışmaya devam etmiştir.

Birinci cildin yayınlanmasının ardından Marx'ın ikinci ve üçüncü ciltlere yeterince eğilmeyişi, 1880'lerde Engels'in ve ondan sonra 1920'lerde David Riazanov'un da yaptığı gibi, pek çok Marksistin, Marx'ın son yıllarını, esasen verimsiz geçen, sağlık sorunlarıyla ve *Kapital*'in tamamlanmasından daha az önemli görülen alanlara doğru sapmalarla harcanmış bir dönem olarak değerlendirmesine yol açtı. Engels, Marx'ın Mart 1883'teki ölümünden sonraki aylarda elyazmalarını incelemesini takiben, 30 Ağustos 1883 tarihli mektubunda şöyle yakınıyordu:

Döner dönmez ikinci cilde ciddi biçimde koyuluyorum ve bu çetin bir iş olacak. Tamamen bitmiş kısımların yanında, sadece karalamadan ibaret kısımlar da mevcut ve bir bütün olarak, belki de iki bölüm dışında, safi *brouillon* [müsvedde]. Kaynaklardan yapılmış alıntılar sınıflandırılmamış, yalnızca, ileride seçilmek üzere karman çorman yığılmış. ... Bana kitabın tamamlanma durumundan özellikle de benim, nasıl bihaber olabildiğimi soru-

yorsun. Yanıtı basit: Durumunu bilmiş olsaydım, kitap tamamlanıp basılıncaya kadar, gece gündüz onun başının etini yerdim; Marx bunu herkesten iyi biliyordu.²

Marx'ın *Nachlass*'ını* değerlendirmeye koyulan Engels, yaşamının geri kalan on iki yılı boyunca dikkatini *Kapital*'e verdi; ikinci ve üçüncü ciltlere dönüşecek metinleri büyük bir özenle yayına hazırladı. Fakat, bu çalışmanın odağını oluşturan son dönem defterleri bir yana, ileride büyük ün kazanacak olan 1844 *Elyazmaları*, *Alman İdeolojisi* ya da *Grundrisse* gibi diğer metinlere bile pek az ilgi gösterdi.

Yine de bu göz ardı edişin bir istisnası vardı. Engels, *Kapital*'in ikinci cildini 1885'te yayınlamadan önce bile, Marx'ın 1880-81 yıllarında antropolog Lewis Henry Morgan üzerine tuttuğu notların bir kısmını kendi kült çalışması olan *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) için kullandı. Ne var ki bu çalışmada savunulacağı üzere, Engels, özellikle toplumsal cinsiyet ve aile meselelerinde, bahse konu envanteri değerlendirmekte Marx'ın düzeyine erişemedi. Üstelik bu bulguları sömürgecilikle ve günümüzün bahtlı olmayan toplumlarıyla da ilişkilendirmedi.

Engels'in 1895'teki ölümünün ardından, İkinci Enternasyonal'in Marksistleri, Marx'ın özgün metinlerini yayınlamak için pek az şey yaptılar; bunun yerine onun eserlerini popülerleştirerek, kendi Marx anlayışları doğrultusunda günü kuramsallaştırma çaba-

2 *Marx-Engels Collected Works* (bundan sonra metin içinde MECW olarak anılacaktır), C. 47 (Moskova: Progress Publishers, 1995), s. 53. Mümkün olan yerlerde *Marx-Engels Collected Works*'e (MECW) sayfa numarasıyla atıf yapacağım; ancak mektuplar söz konusu olduğunda, farklı kaynaklardan da kolayca bulunabilmeleri amacıyla metnin içinde tarihlerini de belirteceğim. Aynı şekilde, makale, deneme ve kitap alıntılarında da metin içinde eserin başlığını ve tarihini verecek, mümkün oldukça yine MECW'ye atıf yapacağım. Çeviriler zaman zaman Almanca veya Fransızca özgün metinler esas alınarak düzeltilmiştir. [Alıntıların çevirisinde yerine göre atıf yapılan eserlerin daha önce yayınlanmış Türkçe çevirilerinden de yararlanılacak, böyle durumlarda köşeli parantez içinde yararlanılan Türkçe basımın künyesi verilecektir –çev.] [*Seçme Mektuplar*, 1844-1895, s. 247.]

* Tereke, yani Marx'ın ölümünden sonra geride bıraktığı tüm yazılı materyal, notlar, karalamalar vb. –çev.

larına odaklandılar. Tek istisna *Artı-Değer Teorileri* oldu, ancak İkinci Enternasyonal'in önde gelen kuramcısı Karl Kautsky bu metni bazı ciddi eksikliklerle yayınladı. Marx'ın yazışmaları içinde durum daha da vahimdi; çünkü İkinci Enternasyonal editörleri, Marx'ın halefleri olan önde gelen Alman sosyalistlerini eleştirdiği bölümleri sildiler.

1917 Rus Devrimi'nin Marksist olduğunu ilan etmiş ilk devleti yaratmasının ardından Lenin ve Troçki yönetimi, Marx'ın yazılarını sınıflandırmak ve yayına hazırlamakla görevlendirilen, sonradan Marx-Engels-Lenin Enstitüsü adını alacak kurumu finanse etti. Marx'ın külliyatını sınıflandıran ve üç bölüme (*Kapital* ile taslakları, diğer kitap ve makaleler, mektuplar) ayıran ilk Marx-Engels *Gesamtausgabe*'yi (MEGA1) oluşturacak olan ekibe, baş editör David Riazanov öncülük etti.

Riazanov, Sosyalist Sosyal Bilimler Akademisi'ne sunduğu 1923 tarihli bir raporda, MEGA1'e dâhil edilmesi planlanmayan alıntı defterlerine yüzeysel olarak değinerek bütün bir çalışmayı özetledi. Sözüünü ettikleri arasında 1857 ekonomik krizi üzerine notlar, Avrupa'nın 1648'e kadarki tarihiyle ilgili olanlar ve matematik defterleri bulunuyordu. Bu materyallerin çoğunun yayınlanması gerekli şeyler olmadığını, ancak Marx'ın bir araştırmacı olarak "ölümüne dek sistematik biçimde çalıştığını" görmek isteyen biyografi yazarları için yararlı olacağını bildirdi:³

1881-82'de yoğun ve bağımsız düşünsel üretim yetisini yitirmiş olsa da araştırma kabiliyetini asla kaybetmedi. Bazen bu *Defterler*'i⁴ yeniden incelerken akla şu soru geliyor: Neden böylesi sistemli ve köklü bir özetleme için bu kadar zaman harcadı

3 David Riazanov, "Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels," *Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* 11 (1924): 399.

4 Krader'in daha sonraki çalışmaları, bu defterlerin çoğunu 1881-82 yerine 1880-81'e tarihlendirir. MEGAdigital IV/27 (2024) editörleri Jürgen Rojahn ve Emanuela Conversano ise bunları "1880 Aralık ayının ortasından 1881 Haziranına kadar olan dönem"e yerleştirir.
<https://megadigital.bbaw.de/about/intro.xql?id=M3933891> (Erişim: 8 Aralık 2025).

ya da neden ta 1881 yılında, temel bir jeoloji kitabını bölüm bölüm özetleyerek bu kadar emek sarf etti? Hayatının 63. yılı için bu, mazur görülemez bir aşırı detaycılıktır. İşte bir örnek daha: 1878’de Morgan’ın eserinin bir nüshasını elde etti. Ve son derece küçük el yazısıyla (tek bir sayfası en az 2,2 matbu sayfaya eşdeğerdi) 98 sayfa boyunca Morgan’ı ayrıntılı biçimde özetledi. İhtiyar Marx işini böyle yapıyordu.⁵

Marx’ın geç dönem defterlerinden çoğunun “mazur görülemez bir detaycılık” olarak kenara atılması, onun son yıllarına dair belirli bir yaklaşımı açığa vuruyordu.

Yine de Riazanov bazı istisnalar tanıdı. Kuşkusuz, Engels’in çok okunan *Ailenin Kökeni* kitabını, Lewis Henry Morgan’ın *Eski Toplum*’u (1877) üzerine Marx’ın tuttuğu notlara dayandırmış olması nedeniyle, bu notları daha ciddiye aldı; onların “özel önemi” olduğunu vurguladı ve Lubbock ile Maine üzerine olan notları da benzer biçimde andı. Ayrıca Marx’ın 1870’lerin sonunda “feodalizmin ve toprak mülkiyetinin tarihiyle”⁶ uğraştığını belirtti. Dolayısıyla, geç dönem defterlerinin bazı kısımları incelenmeye değerdi. Ama bunlar yine de MEGA1’e dâhil edilmeyecekti.

Riazanov’un raporu bu yöndeydi. Ancak rapor etmediği husus şuydu: Marx, son etkin yıllarında, yani 1879-82 arasında, sömürgeciliğin etkilediği pek çok toplum üzerine yığınla not tutmuştu –Endonezya, Latin Amerika, Avustralya, Cezayir, Mısır ve üzerinde en çok durduğu ülke olarak Hindistan. Üstelik Hindistan’a adanmış hacimli bir defterin varlığına ve diğer defterlerde de bu ülkenin işleniyor olmasına rağmen Riazanov’un bunu fark etmeyişi, erken dönem Sovyet Rusya’nın Asya’daki antiemperyalist hareketlere büyük önem ve güçlü destek verdiği de gözetilince özellikle şaşırtıcıdır.

Peki Riazanov, zamanla, kendisi ve çalışma arkadaşları bu metinleri daha dikkatle inceleme fırsatı bulunca, geç dönem Marx’a

5 Riazanov, “Neueste Mitteilungen,” s. 399.

6 *Ibid.*, s. 399.

ilişkin ilk yargılarını gözden geçirmiş miydi? Bu sorunun cevabı hayır! Aksine, Riazanov geç dönem Marx'ın, yazın ve düşünce bakımından kayda değer eser veremeyecek ölçüde gerilediği yönündeki görüşü yaydı. Bu tutum, dört yıl sonra yayınladığı Marx biyografisinde açıkça görülebilir. Engels gibi Riazanov da 1870'lerde *Kapital*'de yeterli ilerleme kaydedilememesinden yakkınır, ancak bunu yalnızca fiziksel değil, zihinsel bir yorgunluğa da bağlar: "Yoğun zihinsel çalışma, aşırı yorulmuş beynine tehdit oluşturunuyordu," diye yazar Riazanov, "Marx'ın hayatı ... her an ani bir felç tehlikesi altındaydı."⁷ Riazanov ekler: "1878 sonrasında, *Kapital* üzerine bütün çalışmalarını, daha uygun bir zamanda devam edebilme umuduyla bırakmak zorunda kaldı. Bu umut gerçekleşmedi. Yine de not tutmayı sürdürdü."⁸ Riazanov burada, geç dönem Marx'ın araştırma defterlerindeki zenginliği değerlendirmeye başlamış olmasına rağmen, yine Marx'ın biyografisini ilk yazan Franz Mehring'in vardığı sonuca döner: Marx'ın son yılları, "aslında yavaş bir ölümden ibaretti".⁹

Engels ve Riazanov gibi önemli otoritelerin, Marx'ın son yıllarında zihinsel yetilerini yitirdiği ve artık kayda değer bir şeyler üretmediği yönündeki beyanları, takip eden onlarca yıl içinde Marx'ın yaşamına ve düşüncesine dair baskın yorum hâlini aldı. Bu yaklaşım, her kesimden Marksist kuramcı ve araştırmacının yanı sıra, Marksist olmamakla birlikte Marksizm üzerine çalışan akademisyenleri de derinden etkiledi.

Gerçi 1930'larda Stalin dönemindeki devletin Riazanov ve çalışma arkadaşlarının çabasını büyük ölçüde boşa çıkardığı, neredeyse hepsini tutukladığı ve Riazanov'un 21 Ocak 1938'de

7 David Riazanov, *Karl Marx and Friedrich Engels: An Introduction to Their Lives and Work* (New York: Monthly Review, [1927] 1973), s. 205. [David Riazanov, *K. Marx-F. Engels Hayat ve Eserlerine Giriş*, çev. Ragıp Zarakolu, (2020), İstanbul: Belge Yayınları.]

8 *Ibid.*, s. 206.

9 Franz Mehring, *Karl Marx: The Story of His Life*, trans. Edward Fitzgerald (Ann Arbor: University of Michigan Press, [1918] 1962), s. 528. [Franz Mehring, *Karl Marks Yaşam Öyküsü*, çev. Feyyaz Şahin, (2012), İzmir: İlya Yayınevi.]

hapishanede öldüğü de doğrudur. Yine de Riazanov ve öncü Marksist araştırmacılardan oluşan ekibi, 1844 *Elyazmaları* ile *Alman İdeolojisi* gibi başlıca metinleri yayınlayabilmiş, ayrıca ardıllarınca 1939'da yayınlanacak olan *Grundrisse*'yi de yayına hazırlamışlardı. Ancak bu erken dönem Marksist araştırmacılar, geç dönem Marx'ın hem kendi zamanı hem de günümüz için ne kadar kayda değer olduğunu hafife almışlardı.

Riazanov'un bile kabul etmiş olduğu üzere, geç dönem Marx, o kocaman not defterlerine kaydettiği araştırmalarını sürdürmüştü. Oysa Marx yayıncılarının ve akademisyenlerinin, bizzat Engels'le başlayan, diğer meseleleri dışlayıp sermaye ve sınıfa odaklanan dar görüşlülüğü, Marx'ın son dönemdeki çalışmalarının geri kalanını âdeta görünmez kılmıştır. Bir önceki kitabım olan *Marx Sınırlarda*'da,¹⁰ Marksist literatürdeki bu sınırlılığın aşılmasına mütevazı bir katkıda bulunmaya çalışmıştım; zira söz konusu sınırlılık, son onyıllarda sömürgesizleştirme yanlısı, postkolonyal vb. çevrelerden gelen eleştirilere karşı bizi savunmasız bırakmıştır. Bu kitap, kimi açılardan o çalışmanın da bir devamı niteliğindedir.

Geç dönem Marx'ın incelediği ve kaleme aldığı konular yalnızca bugünle yakından ilgili olmakla kalmaz; aynı zamanda yoğun ve meşakkatli bir zihinsel emeğin ispatıdır. Örneğin 1879'a gelindiğinde, 1869'dan beri kendi kendine öğrenmeye koyulduğu Rusçaya olan hâkimiyeti, antropolog Maksim Kovalevski'nin Rusça yazdığı ve sömürge öncesi ile sömürge döneminde Hindistan, Cezayir ve Latin Amerika'daki klanların ve köylerin toplumsal yapılarını ele alan kitabı üzerine ayrıntılı notlar (çoğunlukla Almanca) tutmasına yetecek düzeye ulaşmıştı. Dahası, Morgan'ın İngilizce çalışmasına ilişkin tuttuğu notlar, İrokualar, Aztekler, antik Yunanlar ve Romalılardaki hayli karmaşık akrabalık ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair derin bir kavrayışa

10 Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies* (Chicago: University of Chicago Press, [2010] 2016). [Kevin B. Anderson, *Marx Sınırlarda*, çev. Deniz Gedizlioğlu, (2018), İstanbul: Yordam Kitap.]

sahip olduğunu ortaya koyar. Bu tür çalışmalar, ekonomi politik eleştirisinden daha mı az entelektüel ciddiyet gerektirir? Konu itibarıyla Marksizm ya da genel olarak toplum kuramı açısından daha mı önemsizdir?

Bugün okunduğunda, Riazanov ile Mehring'in ve hatta bir ölçüde Engels'in, geç dönem Marx'a yönelik eleştirileri, Marx'ın son yıllarındaki araştırma ve yazı faaliyetinin sınırlılıklarına dair inandırıcı iddialar olmaktan çok, bu yazarların Avrupa-merkezciliklerinin bir ifadesi olarak görünüyör.

Dahası, geç dönem Marx'a ilişkin bu uzun süre baskın durumda kalmış yorumlar, onun Batı-dışı toplumlar üzerine araştırmalarının önemini küçümsemekle kalmaz; eğer Marx daha uzun yaşasaydı, *Kapital*'in sonraki ciltlerinde bahse konu toplumların daha merkezi bir yer edinebileceği ihtimalini de göz ardı eder. Nitekim daha 1950'lerde, Rusya kökenli Amerikalı filozof Raya Dunayevskaya, Marx'ın son yıllarında Rusya ve ABD'ye yönelen ilgisine dayanarak, sonraki ciltler için bambaşka bir odak tasarlamış olabileceğini şöyle belirtmişti: "Açıktır ki Rusya ile Amerika, ikinci ve üçüncü ciltlerde, birinci ciltte İngiltere'nin oynadığı rolü üstlenecekti."¹¹ Kırk yıl sonra, Marx'ın *Etnoloji Defterleri*'nin yakında yayınlanacak İngilizce baskısının editörü David Norman Smith, 1879-82 arasında çeşitli Avrupa-dışı toplumlar üzerine Marx'ın tuttuğu notların, *Kapital*'in sonraki ciltleriyle ilişkili olabileceğini öne sürdü. Kapitalizmin nüfuz alanı giderek genişlediği için Marx artık "sermayenin küresel biçimde yayılırken karşılaşabileceği şeyleri, somut olarak ve kültürel ayrıntılarına dek bilmeye ihtiyaç duyuyordu".¹²

Bu kitabın konusuyla en yakın ilişkiye sahip üç Marx defterinin içeriği, Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Ensti-

11 Raya Dunayevskaya, *Marxism and Freedom: From 1776 until Today* (Amherst, NY: Humanity Books, [1958] 2000), s. 148.

12 David Norman Smith, "Marx's *Capital* after the Paris Commune," *Marx and 'Le Capital': History, Evaluation, Reception*, ed. Marcello Musto (Londra: Routledge, 2022), s. 79.

tüsünde muhafaza edilen elyazmalarının kataloglama sistemine göre aşağıda listelenmektedir; yeni defter numaralarının ardından eski numaralar da verilmiştir. Kaynaklara dair açıklamalar bana aittir; yalnızca 2024 yılında MEGA2 IV/27 içinde yayınlanan metinleri göstermek için kullandığım yıldız işaretleri de yine bana aittir.

Defter B156/140 (yaklaşık 1879'da başlanmış)

Marx'ın Defterindeki Sayfa No'ları	Marx'ın Not Aldığı Kaynak
5-7	Robert Sewell'in Hindistan kronolojik tarihi
8-11	*Karl Bücher'in Roma'daki köle ve pleb ayaklanmaları üzerine kitabı
12-16	*Ludwig Friedländer'in Roma kültürü üzerine kitabı
17-24	*Rudolf von Jhering'in Roma hukuku üzerine kitabı
26-47	Maksim Kovalevski'nin Cezayir, Hindistan ve Amerika'daki komunal toprak mülkiyeti üzerine kitabı
48-65	Robert Sewell'in Hindistan kronolojik tarihi
66-90	Maksim Kovalevski'nin Amerika, Hindistan ve Cezayir'deki komunal toprak mülkiyeti üzerine kitabı
91-116	Robert Sewell'in Hindistan kronolojik tarihi
117-140	*Ludwig Lange'nin Roma'da toplum ve toplumsal cinsiyet tarihine dair kitabı

Defter B162/146 (Aralık 1880-İlkbahar 1881)

Marx'ın Defterindeki Sayfa No'ları	Marx'ın Not Aldığı Kaynak
4-101	Lewis Henry Morgan'ın İrokualar, Aztekler ve antik Yunan ile Roma'daki klan toplulukları ve toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine kitabı
102-130	*J.W.B. Money'nin Hollanda sömürgeciliği altındaki Endonezya üzerine kitabı
131-157	John Budd Phear'ın Hindistan ve Sri Lanka'daki köy yaşamı üzerine kitabı
157-161	*Rudolf Sohm'un Frenk ve Roma hukukuna dair makalesi
162-199	Henry Sumner Maine'in İrlanda ve Hindistan'daki komunal mülkiyet üzerine kitabı
200-203	*E.Hospitalier'nin elektrik üzerine kitabı

Defter B168/150 (1882)

Marx'ın Defterindeki Sayfa No'ları	Marx'ın Not Aldığı Kaynak
3-10	John Lubbock'ın dünya genelinde yazı öncesi toplumlar üzerine kitabı
11-18	*M.G. Mulhall'ın Mısır maliyesi ve Britanya sömürgeciliği üzerine makalesi

Yukarıda görüldüğü üzere, geç dönem Marx'ın Antik Roma'ya ilişkin notları (tıpkı Endonezya veya Mısır üzerine olanlar gibi) ancak 2024'te yayınlanmıştır ve bu notların birçoğu, elinizdeki kitap açısından hayati önemdedir (Belirtmek gerekir ki MEGA2 üzerine daha önce yürüttüğüm çalışmalar ve editörleri [MEGA2 genel editörü Gerald Hubmann ile bu defterlerin baş editörü Jürgen Rojahn] tarafından cömertçe sağlanan erişim sayesinde, bu materyallerden yayınlanmalarından önce de yararlanabildim). Ayrıca Marx'ın, B156/140 numaralı defterde Roma'nın toplumsal tarihine ilişkin düştüğü notları Hindistan üzerine olanlarla iç içe işlemesi, bu iki tarım toplumu üzerine yürüttüğü araştırmalar arasında bir bağ kurduğunu düşündürmektedir. Marx ayrıca, Rus tarımı ve toplumu hakkında, 1869-82 yılları arasında yığınla not almıştır; ancak bunların hemen hiçbiri yayınlanmamıştır ve yukarıda belirttiğim üzere, benim için de erişilebilir durumda değildir. Buna karşılık, 1877 ve 1881 yıllarında Rus muhataplarına gönderdiği veya onlar için kaleme aldığı mektuplar ile Engels'le ortak eserleri *Komünist Manifesto*'nun 1882 Rusça baskısına yazdıkları önsöz yayınlanmış hâlde elimizdedir. İrlanda'ya ilişkin önemli mektuplar ve diğer bazı metinler de günümüze ulaşmıştır.

Bu çalışmanın merkezinde yer alan 1879-82 arasındakiler de dâhil, Marx'ın not defterleri, *Grundrisse* ya da 1844 *Elyazmaları* gibi, ölümünden sonra yayınlanmış diğer Marx metinlerinden çok daha ham hâlededirler. İncelediği kitaplardan yaptığı alıntılardan ve pek işlenmemiş, sık sık dilbilgisi bakımından sorunlu biçimde özetlenmiş pasajlardan oluşurlar. Ne var ki bu defterler bize, bizzat Marx'ın nasıl düşündüğüne dair, birkaç açıdan doğrudan bir bakış açısı sağlar. Birincisi, Marx'ın önemli yorumlarını ilk ağızdan aktarırlar. İkincisi, bir “okur” olarak Marx'ı gösterirler; incelediği yazarların varsayımlarına ya da ulaştıkları sonuçlara dair doğrudan veya dolaylı eleştirilerini içerirler; okuduğu metinlerdeki konuları ve sorunları nasıl ilişkilendirdiğini ya da birbirinden nasıl ayırdığını ortaya koyarlar. Üçüncüsü, Batılı ol-

mayan, sömürgeleştirilmiş ve kapitalizm öncesi toplumlara dair bu çalışmalar bağlamında hangi veri ve temaları dikkat çekici bulunduğunu ortaya koyarlar. Kısacası, düşüncesini yeni istikametlere yönelttiği bir döneme dair, eşi bulunmaz bir pencere açarlar.

1879-82 tarihli defterlerde ne yapmayı amaçladığını kesin olarak bilemeyiz. Bunun bir nedeni, Marx'ın çalışmalarına dair mektup biçimindeki kayıtların 1869 sonrasında daha sınırlı hâle gelmesidir; zira birincil entelektüel muhatabı Engels, o yıl Manchester'dan Londra'ya taşınmıştır. Bu tarihten öncesine dair, elimizde, Marx'ın en yakın yoldaşına entelektüel gelişimini ayrıntılarıyla anlattığı uzun mektuplar bulunmaktadır. Oysa sonraları neredeyse her gün yüz yüze görüştükleri için, geriye çok daha az yazılı kayıt kalmıştır.

Ne yazık ki en azından antropoloji ve Batılı olmayan toplumlar hususunda, Marx'ın son yıllarındaki düşüncelerine dair önemli bir alternatif kaynak olabilecek diğer bir şeyden de yoksun bırakılmış durumdayız: Onu, Morgan'ın *Eski Toplum* adlı eseriyle tanıştıran genç Rus antropolog Maksim Kovalevski ile diyalogunun kayıtlarından. 1875-1877 döneminde Londra'da sık sık görüşmüşlerdi ve Kovalevski, 1877'de Moskova Üniversitesi'nde ders vermek üzere Londra'dan ayrıldıktan sonra da Marx'la mektuplaşmayı ve onu ziyaret etmeyi sürdürmüştü. Kovalevski, 1879'da Amerika'nın Yerli halkları ile Hindistan ve Cezayir'deki komünal toprak mülkiyeti üzerine, Marx'ın kenar notları düştüğü ve benim de ayrıntılı biçimde ele alacağım bir kitap yayınlandı. *Kapital*'in Rusça çevirmeni Nikolai Danielson'a 19 Eylül 1879 tarihinde gönderdiği mektupta Marx, Kovalevski'den "benim 'bilimsel' dostlarımdan biri" diye söz etmiştir (MECW 45: 209). Tarihçi James White'in aktardığı üzere:

Kovalevski, anılarında belirttiği gibi, Moskova'ya döndükten sonra da Marx ile mektuplaşmayı sürdürmüştür. Ne yazık ki Marx'ın Kovalevski'ye yazdığı mektuplar günümüze ulaşmamıştır. Yurtdışına yaptığı yolculuklardan birinde Kovalevski, mektuplarını [Ivan] Ivanyukov'un korumasına bırakmış; Ivanyukov

ise evinin polis tarafından aranmasından korktuğu için bu mektupları yaktırmıştır –ki bu tedbir de boşa çıkmıştır.¹³

Bu durum, Marx'ın 1879-82 defterleri bağlamında düşünce-lerine dair elimizdeki kaynak malzememizi daha da azaltmaktadır. Kovalevski'nin Marx'a yazdığı bazı mektuplar ise Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde muhafaza edilen Marx belgeleri arasında günümüze ulaşmıştır. Bu dönemde eğitilmiş Rusların dili olan Fransızcayla kaleme alınmış bu mektuplar, antropoloji ve komünal toplumsal formasyonlar üzerine yürüttükleri diyalogların mahiyetine dair bir fikir vermez. Ancak Kovalevski'nin Marx'a duyduğu saygı görünürdür; genç antropolog, 8 Aralık 1881 tarihli bir mektubunda ona “mon cher maître” (aziz üstadım) diye hitap eder.¹⁴

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Üçüncü Dünya'nın yükselişiyle ve Asya toplumlarına ilişkin önemli bir tartışma içeren *Grundrisse*'nin yaygın olarak erişilebilir bir formda yayınlanmasıyla birlikte, geç Marx'ı hafife alan yaklaşımlar giderek ortadan kalkmaya başladı ve Marx'ın bu döneme ait yazılarına olan ilgi zamanla arttı. “Geç dönem Marx” terimi 1980'lerde yaygınlık kazanmış ve sıkça başvurulmuş “erken dönem Marx” ifadesinin karşıtı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bazen bu dönem “Marx'ın son on yılı” olarak da anılmıştır. Teodor Shanin'in 1983 tarihli derlemesi *Late Marx and the Russian Road* [Geç Dönem Marx ve Rus Yolu] (ki bu eser, Marx'ın Rus *mirine* (komünal köy) dair yazılarını ve önde gelen araştırmacıların bunlar üzerine makalelerini içerir), hem bu metinleri hem de “geç dönem Marx” terimini yaygın birer referans noktası hâline getirmiştir.¹⁵ Bir yıl öncesinde, Dunayevskaya'nın Rosa Luxemburg ve Marx üzerine

13 James D. White, *Karl Marx and the Intellectual Origins of Dialectical Materialism* (New York: St. Martin's, 1996), s. 262.

14 Gelgelelim bu hitap, onun Marx'ı yaşça kendisinden büyük bir meslektaştan ziyade bir akıl hocası olarak gördüğünü ima etmez.

15 Teodor Shanin, ed., *Late Marx and the Russian Road* [buradan itibaren: “SHN”], (New York: Monthly Review Press, 1983).

çalışması, “Marx’ın Son Yazıları Bizi 1980’lere Götüren Bir İz Sunuyor” [*The Last Writings of Marx Point a Trail to the 1980s*] başlıklı bir bölümle son bulmuş ve böylece Marx’ın Küresel Güney, Yerli toplumlar ve toplumsal cinsiyet üzerine 1879-82 tarihli not defterlerini daha geniş bir entelektüel çevreye tanıtmıştır.¹⁶ Aslında, önceki on yılda bu defterlerden bazıları, ABD’li antropolog Lawrence Krader ile Alman tarihçi Hans-Peter Harstick tarafından yayınlanmış, neredeyse hiç dikkat uyandırmamıştı. Harstick, veciz bir deyişle, Marx’ın son yıllarında “merceğini Avrupa sahnesinden... Asya, Afrika ve Kuzey Afrika’ya çevirdiğini” belirtmişti.¹⁷ Birkaç yıl sonra, ABD’li antropolog Thomas Patterson, Marx’ı bir antropolog olarak ele aldığı çalışmasının merkezine bu defterleri yerleştirdi.¹⁸ 2010’da yayınlanan *Marx Sınırlarda* adlı kitabımda, son bölümü bu defterlere, ilişkili bazı kaynaklara ve Marx’ın geç dönem Rusya yazılarına ayırmıştım. İki yıl sonra Heather Brown, Marx’ın toplumsal cinsiyet ve aile üzerine düşüncelerini incelediği çalışmasında, iki bölümü geç dönem Marx’a tahsis etti.¹⁹ Geçtiğimiz yıllarda Marcello Musto, Marx’ın son yıllarındaki entelektüel ve politik uğraşlarının çeşitliliğini ortaya koyan bir entelektüel biyografi yayınladı; Japon filozof Kohei Saito ise geç dönem Marx’ı ekoloji ve komünal top-

16 Raya Dunayevskaya, *Rosa Luxemburg, Women’s Liberation, and Marx’s Philosophy of Revolution*, ikinci baskı (Urbana: University of Illinois Press [1982] 1991).

17 Lawrence Krader, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx* [buradan itibaren: “EN”], ikinci baskı, Lawrence Krader tarafından çözümlenmiş, yayına hazırlanmış ve bir giriş yazısıyla birlikte (Assen: Van Gorcum, 1974); Lawrence Krader, *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx* (Assen: Van Gorcum, 1975) –ek bölüm, Marx’ın Kovalevski’nin Hindistan ve Cezayir üzerine çalışmalarına dair notlarının çevirisini içerir [buradan itibaren: “KOV”]; Hans-Peter Harstick (ed.), *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion* (Frankfurt: Campus Verlag, 1977), s. ii– Kovalevski’nin Latin Amerika üzerine çalışmalarına ilişkin Marx’ın notlarının transkripsiyonunu içerir [buradan itibaren: “KOVLM”].

18 Thomas C. Patterson, *Karl Marx, Anthropologist* (New York: Berg, 2009).

19 Heather Brown, *Marx on Gender and the Family: A Critical Study* (Leiden: Brill, 2012).

lumlar bağlamında özgün bir yorumla ele aldı.²⁰ Yakın dönemde, Brezilyalı Marksist Jean Tible, burada söz konusu olan meseleyi özetlerken diyordu ki, Marx,

altmış yaşına yaklaşırken, tarımsal mülkiyet gibi son derece özgül bir meseleyi daha iyi anlayabilmek için Rusça çalışmaya kendini verebiliyordu. ... Kuramsal üretimindeki yön değişimleri ... sömürgecilik karşıtı hareketler, kırsal Rus komünleri ve İrokuaların siyasal örgütlenmesiyle kesişir; bütün bu karşılaşmalar içinde, Marx'ın Avrupa-merkezci kabuğundan kurtulduğunu gözlemleyebiliriz.²¹

Geç dönem Marx'ın yazıları, Marx'ın bütünlüklü düşüncesini ve bu düşüncenin günümüz için taşıdığı önemi kavramada, Marksist teori alanında çalışan araştırmacılar tarafından başlı başına önemli bir araştırma alanı olarak gitgide daha fazla kabul görmektedir.²² Ayrıca, Gareth Stedman Jones'un yakın zamanlarda çıkardığı kapsamlı biyografi, geç dönem Marx'ı ayrıntılı biçimde ele alan ilk çalışmadır –her ne kadar yazar, bu yazıların özgünlüğünü ya da Küresel Güney ile ilişkisini küçümsese de.²³ Yine de Stedman Jones'un eseri, geç dönem Marx tartışmalarının, artık Marksoloji içinde dar bir ihtisas alanına sıkıştırılmayıp Marx'ın külliyatını bütünsel olarak ve ciddiyetle ele alan her çalışmada hesaba katılması gerektiğini gösteren bir dönüm noktasıdır. Bu değişimin bir başka göstergesi olarak, Ryuji Sasaki'nin Marx'a kısa

20 Marcello Musto, *The Last Years of Karl Marx, 1881-1883: An Intellectual Biography* (Stanford: Stanford University Press, 2020) [*Karl Marx'ın Son Yılları*, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, 2021]; Kohei Saito, *Marx in the Anthropocene: Towards the Idea of a Degrowth Communism* (New York: Cambridge University Press, 2023); Kohei Saito, *Slow Down: The Degrowth Manifesto*, çev. Brian Bergstrom (New York: Astra House, 2024).

21 Jean Tible, "A Savage Marx," *Verso Blog* (6 Şubat 2019).

22 Ör. bk., Luca Basso, *Marx and the Common: From Capital to the Late Writings* (Leiden: Brill, 2015); Harry Harootunian, *Marx after Marx: History and Time in the Expansion of Capitalism* (New York: Columbia University Press, 2015).

23 Gareth Stedman Jones, *Karl Marx: Greatness and Illusion* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016). Bu çalışmanın keskin bir eleştirisi için bk., Kohei Saito, "Confining Marx to the Nineteenth Century: On Gareth Stedman Jones," *International Marxist-Humanist* (Dijital, 26 Ekim 2016).

bir giriş niteliğindeki çalışması, olağanüstü biçimde, sayfalarının üçte birini geç dönem Marx'a ayırmaktadır.²⁴

Bu kitabın başında açıkça belirtmek isterim ki ileri sürdüğüm hiçbir şey Marx'ın yazılarında sermaye ve sınıfın merkezi konumunu ikincilleştirmeyi amaçlamamaktadır. Hâlâ *Kapital*'in birinci cildinin Marx'ın en büyük eseri olduğunu, yönteminin ve çözümlemesinin en olgun hâline orada ulaştığını düşünüyorum. Bununla birlikte, *Kapital*'deki sav, yer yer oldukça soyut bir düzlemde ilerler; kapitalizmi belirli tarihsel varyantları ya da dönemeçleri yerine 'genel olarak' ele alır. Marx'ın "soyutlama gücü" dediği bu yaklaşım, kapitalist sistemi bir bütün olarak –doğası, yapısı ve içsel çelişkileriyle birlikte– ilk kez gerçekten kuramsallaştıran bir çalışma için zorunlu bir temeldir.²⁵ Ancak şunu da teslim etmek gerekir ki, kapitalizmin belirli biçimlerinde –İrlanda, ABD, Hindistan, Çin, Almanya vb.– önemli farklar görülür ve bu farklılıklar ırk, toplumsal cinsiyet, sömürgecilik gibi, emek ile sanayi sermayesi arasındaki diyalektiğe doğrudan indirgenemeyen meseleleri, çok çeşitli biçimlerde göz önüne serer. Bu tür bir çeşitlilik, sermayeye karşı direncin ve devrimin odak noktaları düşünüldüğünde daha da önem kazanır. Bu açıdan bakıldığında Marx'ın, ne kadar antropolojik ya da istatistiksel anlamda zengin bir ampirik materyalden yararlanırsa yararlansın, dar anlamda bir ampiriste dönüştüğü söylenemez. Bundan ziyade, hem takipçisi hem de eleştirmeni olduğu entelektüel rehberi Hegel'i izlediği söylenebilir: Hegel'in diyalektiği, insan özgürleşmesinin tamamlanmış hâlini en soyut biçimde "mutlak tin" ifadesiyle gösterirken, aynı zamanda diyalektiğinin kökleri, bir Yunan-Roma kölesinden tutun kendisinin gençlik yıllarının Fransız devrimcilerine dek, somut tarihsel vakalara uzanmaktadır.

24 Ryuji Sasaki, *A New Introduction to Karl Marx* (New York: Palgrave Macmillan, 2021).

25 Marx, *Capital*, Vol. I [Buradan itibaren: "CAP"], çev. Ben Fowkes (Londra: Penguin, [1890] 1976), s. 90. *Kapital*'in diğer sürümlerine de atıflar yapacak olmamla birlikte, çoğunlukla, geçtiğimiz onyıllardaki en iyi ve en çok atıf almış İngilizce sürüm olan bu basıma atıf yapacağım.

Bu çalışma altı bölüme ayrılmıştır:

1. Komünal Toplumsal Oluşumların Dönüşümleri: Marx'ın tartışması, kişisel eşyalar dışındaki her şeyin paylaşıldığı sömürge öncesi Kuzey Amerika'daki İrokualardan, yerli klanların sınıflı toplumlara geçiş sürecinde ilerlediği antik Cermenlere ve sömürge öncesi İrlanda'ya; küçük bir yönetici zümrenin hâkim olduğu katı bir sınıf hiyerarşisini toprakta komünal mülkiyetin beslediği Güney Amerika İnkalarına ve sömürge öncesi Hindistan'ın Babürlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılır. Marx için 19. yüzyıl Rusyası, kapitalizmin henüz pek nüfuz etmediği çağdaş bir toplumda, despotik bir yönetici sınıfın altında komünal köy ekonomisinin varlığını sürdürmesiyle, özel önem taşıyan bir örnek olmuştur. 19. yüzyıl Avrupa sömürgeciliğinin daha doğrudan biçimde egemenliğine aldığı Latin Amerika, Cezayir ve Hindistan toplumlarında bile, kapitalizmin sömürgecilik yoluyla dayattığı bireyselleşmiş toplumsal ilişkilerin altında, komünal yapıların izleri korunuyordu.

2. Toplumsal Cinsiyet, Akrabalık ve Kadınların Güçlenmesinin Zamansallıkları ve Coğrafyaları: Marx'ın ölümünden bir yıl sonra, Engels'in 1884'te yayınladığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı çalışması, toplumsal cinsiyet ve aileye ilişkin fazlasıyla şabloncu bir yorum sunduğu gerekçesiyle sıkça eleştirildi. Engels, bu kitabı, evrimsel antropolog Lewis Henry Morgan'ın *Eski Toplum* (1877) adlı eserine ilişkin geç dönem Marx defterlerinden yalnızca birine dayandırmıştı. Engels'e göre, toplumsal cinsiyet açısından görece eşitlikçi denebilecek erken dönem yazısız toplumların yerini, dünyanın pek çok bölgesinde, toplumsal sınıfların, özel mülkiyetin, devletin ve sınırsız erkek egemenliğinin yükselişi almıştı. Antik Yunan ve Roma ile Amerika'nın Yerli toplumları, Engels'in başlıca örnekleri olarak işlev görmüştür. Marx'ın toplumsal cinsiyete ilişkin –esasen Morgan'dan ama diğer yazarlardan da beslenen– notları, sömürge dönemi Hindistan ve Cezayir'ini, Antik Yunan ve Roma'yı, Yerli Amerika

topluluklarını ve İrlanda'yı kapsayan daha geniş bir konu ve kaynak dizisini barındırır. Engels'inkilerden farklı olarak Marx'ın notları, Morgan ve diğer antropologlar ile toplum tarihçilerinin yorumları üzerine daha incelikli bir değerlendirme sunar. Marx bir yandan, yazısız toplumlarda toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ve başka hiyerarşi biçimlerine ilişkin daha fazla unsur saptayarak Engels ve Morgan'dan ayrılır ve Engels'in neredeyse Rousseaucu denebilecek idealleştirmesinden kaçınır. Diğer yandan, Engels'in, 'kadın cinsinin dünya-tarihsel yenilgisi' şeklindeki, Hegelci şemaya yaslanan basitleştirilmiş kavrayışının aksine, Marx daha esnek bir ataerkil egemenlik biçimi görür. Bir başka temel mesele de, Marx'ın son yıllarında incelediği bir başlık olarak, kadınların toplumsal güç sahibi oluşuna dair izlerin bugünün çevre [peripheral] toplumlarında hâlâ bulunup bulunmadığıdır.

3. Tarihsel ve Toplumsal Gelişmeye Dair Çok Hatlı Kavrayışlar: Erken dönem yazılarında Marx, üretim tarzları ile baskın toplumsal emek türlerine dair bir silsile ortaya koymuştu: "ilkel" (avcı-toplayıcılar), antik (köleleştirilmiş emekçiler), feodal (serfleştirilmiş köylüler) ve "burjuva" (ücretli emekçiler). *Grundrisse*'de (1857-58) "Asyatik" bir üretim tarzını da bu çerçeveye dâhil ederek, sömürge öncesi Asya toplumlarının farklı bir doğrultu izlediğini ileri sürer. Ne var ki Marx bu değişikliği açık ve sistematik biçimde yalnızca geç dönem yazılarında formüle eder. Örneğin, Babür Hindistanı'nı Avrupa-merkezli kategorilerden hareketle feodal olarak niteleyenlere şiddetle saldırır. Gittikçe daha fazla ilgi gören *Kapital*'in Fransız basımında (1872-75) Marx, Batı Avrupa dışındaki toplumların zorunlu olarak İngiliz gelişme yolunu izlemeyeceğini belirtmek için, bazı önemli pasajları yeniden yazarken de benzer şekilde çok-dogrultulu bir bakış açısını benimser.²⁶ Rusya hakkında geç dönem yazılarında bu değişime tekrar tekrar atıfta bulunur.

26 Marx, *Das Kapital*, C. I, ed. Thomas Kuczynski (Hamburg: VSA, 2017); Marcello Musto, ed., *Marx and Le Capital*.

4. Sömürgecilik ve Direniş: Marx, 1848 tarihli *Komünist Manifesto*'da ve 1853'te *New York Tribune* için kaleme aldığı Hindistan üzerine yazılarında, Britanya sömürge yönetimini acı verici ama zorunlu bir çağdaşlaşma biçimi olarak resmederken, geç dönem yazılarında, Hindistan'daki Britanya yönetimine ve Cezayir'deki Fransız yönetimine sert eleştiriler getirir. Cezayir örneğinde bu eleştiriler toplumsal cinsiyet boyutunu da içermektedir. Marx, 1879 tarihli Hindistan notlarında 1857-59 Sipahi Ayaklanması'nı büyük bir coşkuyla ele alırken, aynı zamanda komünal toplumsal ilişkilerin kalıntılarını, sömürge karşıtı direnişin muhtemel odakları olarak gösterir. 1879 tarihli Latin Amerika notlarında, on altıncı yüzyılın başlarında İspanyolların Yerli nüfusu nasıl yok ettiğini ve köleleştirdiğini betimler; fakat aynı zamanda, Kilisenin baskısı sayesinde bu sömürünün hafiflemesinin, başka bir sömürü biçimine –köleleştirilmiş Afrikalıların kitlesel ithaline– yol açtığını da kayda geçer. Ölümünden on dört yıl önce, 1869'da Marx, İrlanda'nın kurtuluşunun Britanya işçi hareketinin başarısına bağlı olduğu yönündeki önceki görüşünü de terk etmiştir. Artık, sömürgeci ideoloji aracılığıyla egemen sınıflara giderek daha bağlı hâle gelen Britanyalı işçilerin, İrlanda Britanya egemenliğinden kurtulmadıkça kendileri için de kayda değer bir kazanım elde edemeyeceğini savunur.

5. Roma, Hindistan ve Rusya: Dönüşüm Geçiren Üç Tarım Toplumu: Geç dönem yazılarında ve not defterlerinde Marx, kapitalizm öncesi üç topluma özel bir ilgi gösterir: o günkü Rusya ile Hindistan ve çok farklı bir tarihsel dönemdeki Antik Roma. Britanya egemenliği altındaki Hindistan ile Cumhuriyet dönemindeki Roma, köy düzeyindeki daha eski, komünal ve görece eşitlikçi toplumsal yapıların –farklı yollarla da olsa– sökülüp atılışına sahne olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın başlarına gelindiğinde Hindistan, Britanya sömürgeciliği eliyle bu komünlerin büyük ölçekli yıkımına sahne olmuş; Antik Roma ise Cumhuriyet döneminde, köle emeğiyle işletilen büyük toprak mülklerinin

yükselişi karşısında özgür köylü nüfusunun gerileyişini deneyimlemişti. Marx'ın çağdaş ırkçılığa benzettiği bir vaka olarak özgür pleblerin köleleştirilmiş nüfusa husumet gütmesi, toplumsal bir devrimin önünü kesmişti. 1870'ler ve 1880'ler Rusya'sında ise Batı Avrupa kapitalizminin basıncı komünal köylerin kuyusunu kazıyordu. Hem Antik Roma hem de o günkü Rusya kapitalizme evrilebilecek bazı özellikler taşısa da, Marx'a göre çok daha çarpıcı olan, kapitalizmden ne kadar farklı olduklarıydı. Her şeyden önce Marx, artık Rusya'da –ve muhtemelen diğer kapitalist olmayan ülkelerde de– kapitalizme doğru kaçınılmaz bir evrimin varlığını reddediyordu. Bu tutum, dünyanın dört bir yanındaki tüm toplumların aynı yönde, yalnızca farklı hızlarla ilerlediğini varsayan *Komünist Manifesto*'nun kısmen teleolojik çerçevesinden bir kopuş anlamına geliyordu.

6. Devrimci Değişimin ve Kapitalizme Alternatiflerin Yeni Kavramları: Marx geç döneminde, devrim kavrayışını somutlaştırıp geliştirerek, 1867'de *Das Kapital*'i tamamlarken vardığı 'ileri düzeyde gelişmiş kapitalizmde işçi ayaklanması'na ilişkin genel kuramı ayrıntılandırır ve esnetir. 1869-70 yıllarında Marx, İrlanda'da köylü tabanlı ulusçu Feniyan hareketinin önderlik ettiği devrimci hareketin, Britanya'da bir işçi ayaklanmasını dışarıdan tetikleyebileceğini yazar. Britanya'nın içinde ise, İngilizlerin İrlandalılara yönelik önyargısı ve üstten bakışı, emekçi sınıflara nüfuz etmiş ve sınıf bilincinin oluşumunu zayıflatmıştır. Gelgelelim İrlanda'nın bağımsızlığı, Marx'ın İngiliz işçilerde İrlandalılara yönelik olarak gözlemlediği yarı-ırkçı nitelikteki husumeti sarsacak; böylece dönemin en büyük ve en örgütlü işçi sınıfının, kendi gerçek çıkarlarını daha berrak biçimde kavramasına yardımcı olacaktır. Aynı dönemde Marx, komünizm kavrayışını *Fransa'da İç Savaş'ta* (1871) ve *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde (1875) daha da netleştirip derinleştirir; bu metinlerde, daha önce *Komünist Manifesto*'da ileri sürülen merkezizetçi ve devletçi anlayışların ötesine geçen, özgür ve birleşik emek

biçimlerinin devletçi olmayan eskizlerini çizer. Benzer şekilde, Rusya üzerine 1877-82 tarihli yazılarında Marx, kapitalist müdahalelere karşı komünal köylerde patlak verecek ayaklanmaların Batı Avrupa işçi hareketiyle bağ kurması hâlinde, bu yapıların çağdaş bir komünizm biçimine ilerleyebileceğini öne sürer. Cezayir ve Hindistan'a ilişkin notlarında da, komünal köy yapıları ile sömürge karşıtı direniş üzerine yaptığı gözlemler benzer bir olasılığın altını çizer. Bu bağlamda ele alınması gereken bir diğer önemli mesele ise, toplumsal cinsiyet üzerine notlarının Marx'ın devrimlere dair yeni bakış açılarını ne ölçüde etkilediğidir.

Bu kitap üzerindeki çalışmam, Marx'ın defterlerinin 2024'teki yayınlarından önce, bunların birkaç yüz sayfalık dökümüne erişebilmem sayesinde mümkün oldu. Bu erişim, on yılı aşkın bir süre önce, *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA2) ile bağlantılı olarak ABD Ulusal Beşerî Bilimler Vakfı'nın desteklediği bir Ortak Araştırma Bursu kapsamında, Marx'ın 1879-82 tarihli alıntı defterlerinin yayına hazırlanmasına yönelik bir çalışma grubuna katılmamla sağlandı. 2024'te MEGA2 IV/27'de yayınlanan ve ileride başkalarıyla birlikte İngilizce olarak da yayınlamayı planladığımız materyallere erişim sağlamaları dolayısıyla, başta Gerald Hubmann ve Jürgen Rojahn olmak üzere MEGA2 editörlerine teşekkür etmek isterim. Ayrıca, Krader'in çok dilli olarak hazırladığı *Marx'ın Etnoloji Defterleri* baskısının yakında çıkacak açıklamalı İngilizce çevirisine erişim sağladığı için David Norman Smith'e de teşekkür ederim. Son olarak, 2020 yılında *American Council of Learned Societies* [Amerikan Bilimsel Dernekler Konseyi] tarafından verilen bir yıllık bursun, kitabın tüm bölümlerinin taslak hâlini tamamlamama imkân tanıdığını belirtmek isterim.